

співробітництво. Наявність протилежних тенденцій у поведінці говорить про те, що підлітки, швидше за все, не володіють адекватними способами поведінки і не вміють висловлювати власні почуття, що і призводить до виникнення конфліктів, а глибокого негативного ставлення до навколишнього світу у них немає. Можна зробити висновок, що у підлітків спостерігається нестійка поведінка.

Перспективи подальших розвідок бачимо в більш детальному дослідженні природи утворення конфліктних ситуацій між підлітками, від чого залежить їх поведінка в конфліктній ситуації, механізми та засоби подолання міжособистісних конфліктів в педагогічному спілкуванні.

На жаль, межі статті не дають можливості повністю висвітлити результати дослідження, це ми залишаємо для нашої подальшої наукової роботи.

Список використаної літератури

1. Хасан Б. И. Конструктивная психология конфликта / Б. И. Хасан. - Санкт-Петербург : Питер, 2003. – 250 с.
2. Гришина Н. В. Психология конфликта. / Н. В. Гришина. – Санкт-Петербург : Питер, 2005. – 464 с.
3. Томас К. Стратегия конфликта / К. Томас. - Москва: Ирисэн, 2007. — 366 с.
4. Крутецкий В. А. Психология подростка / В. А. Крутецкий. - Москва: Просвещение, 1965. - 314 с.
5. Рогов Е.И. Настольная книга практического психолога: учеб. пособие: В 2 кн. / Е. И. Рогов. — 2-е изд., перераб. и доп. — Москва: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1999. — Кн. 1: Система работы психолога с детьми разного возраста. — 384с.

УДК 159.9 : 316.6

Семеряга О.В., Єрошкіна Ю.В.

Соціалізація дітей дошкільного віку із особливими освітніми потребами

Анотація. Проаналізовано роботи зарубіжних та вітчизняних вчених, в яких розкриті актуальні питання соціалізації та соціальної адаптації дітей дошкільного віку. Досліджено проблему соціальної адаптації дошкільнят з особливими освітніми потребами. Зроблено висновок, що соціалізація буде успішною за можливості дітей з особливими потребами набувати соціальний досвід в умовах закладу освіти у супроводі психолого-педагогічної команди (фахівців та батьків).

Ключові слова: соціалізація, соціальна адаптація, соціальний досвід, діти із особливими освітніми потребами, технологія командної взаємодії, шляхи успішної соціалізації дітей з ООП.

Семеряга О.В., Єрошкіна Ю.В. Социализация детей дошкольного возраста с особенными образовательными потребностями

Аннотация. Проанализировано работы зарубежных и отечественных

учёных, в которых раскрыты актуальные вопросы социализации и социальной адаптации детей дошкольного возраста. Исследована проблема социальной адаптации дошколят с особенными образовательными потребностями. Сделан вывод, что социализация будет успешной при возможности детей с особенными потребностями получать социальный опыт в условиях образовательного учреждения в сопровождении психолого-педагогической команды (специалистов и родителей).

Ключевые слова: социализация, социальная адаптация, социальный опыт, дети с особенными образовательными потребностями, технология командного взаимодействия, пути успешной социализации детей с ООП.

O.V. Semeryaga, Y.V. Yeroshkina. Socialization of preschool children with special educational needs

Summary. We made the analysis of foreign and domestic scientists, which revealed urgent issues of socialization and social adaptation of children of preschool age. We have researched them problem of social adaptation by preschool children with special educational needs. We have concluded that socialization can be successful while opportunities for children with special needs requirements to acquire social experience in terms of an educational institution in accompanied by psycho-pedagogical team (specialists and parents).

Keywords: socialization, social adaptation, social experience, children with special educational needs, the technology team interaction, ways of successful socialization of children with the SEN.

Постановка проблеми. В Україні зростає кількість дітей із особливими освітніми потребами (ООП): із затримкою психічного розвитку, порушеннями психічного розвитку, розладами аутистичного спектра, мовленнєвими порушеннями, іншими психоневрологічними відхиленнями, фізичними чи соматичними порушеннями тощо. Соціалізація таких дітей має свою специфіку, зумовлену особливостями кожної із зазначених груп дошкільників. Наразі переважна більшість «особливих» малюків виховуються та навчаються або у спеціалізованих закладах освіти, або ж вдома, в сім'ї. І лише деякі діти (здебільшого із нескладними психофізичними порушеннями) мають можливість відвідувати дошкільні заклади (звичайні або комбінованого чи компенсуючого типу), спілкуватися із однолітками. В свою чергу ізоляваність більшості дітей з ООП від звичайних однолітків обмежує їх в емоційних враженнях, унеможливорює набуття соціальних компетентностей. Вирішення проблеми науковці вбачають в інклюзивній освіті. Але практика професійного сьогодення засвідчує неготовність закладів освіти; і справа не в просторовому та предметному оснащенні приміщень, а в «кабінетній системі», яка панує й понині у сучасному ХХІ столітті. Відсутність «командної взаємодії» між дорослими, які безпосередньо приймають участь у становленні особистості дошкільника, зводять нанівець усі поставлені цілі та затрачені зусилля фахівців.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Складний та багатofакторний

процес соціалізації досліджували та аналізували багато відомих зарубіжних та вітчизняних вчених (А.Адлер, І.Д.Бех, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, І.С.Кон та ін.). У цілій низці досліджень сучасних науковців (Л.В.Артемова, А.М.Богущ, Н.В.Гавриш, Л.П.Карнаух, О.Л.Кононко, Т.І.Поніманська, Н.В.Рогальська та ін.) підкреслюється роль дошкільного навчального закладу як інституту соціалізації, в якому створено умови для особистісного і соціального розвитку дитини, ознайомлення із суспільним довкіллям, засвоєння та відтворення нею норм поведінки, соціальних зв'язків і соціального досвіду. Усе більше науковців пріоритетним напрямком у роботі з «особливими» дітьми обирають саме розвиток соціальних, а не когнітивних (пізнавальних) навичок, як це було раніше; у своєму дослідженні ми, зокрема, спираємось на роботи Л.Г.Тарабасової [11], Т.В.Скрипник [13].

В теоретико-методологічному дослідженні «Соціалізація дітей з особливими потребами» Л.Г.Тарабасова [11] розкрила основні засади соціалізації особистості дитини з ООП. На думку вченої, соціалізація таких дітей буде успішною, якщо вони матимуть можливість набувати досвід спілкування в умовах масових навчальних та виховних закладів.

Т.В.Скрипник у навчально-наочному посібнику «Технології психолого-педагогічного супроводу дітей з аутизмом в освітньому просторі» [13] представила технології психолого-педагогічного супроводу дітей із ООП, що базуються на міжнародних стандартах та власній практичній діяльності в навчальних закладах України. На прикладі дітей з розладами аутистичного спектра професор Т.В.Скрипник розкрила зміст конкретних кроків у напрямі успішного соціального розвитку.

Вкрай важливим для засвоєння особистістю правил поведінки та оволодіння соціальними ролями Т.В.Скрипник вважає залучення в освітній процес дітей з ООП соціально-психологічних ресурсів. До них належать: значущі інші люди, соціальні ролі, соціальні потреби, прихильності, звички тощо. Ресурси, які входять до цієї групи, можуть бути розкриті і задіяні, вважає автор, лише завдяки компетентним фахівцям, які розуміють, як установлювати контакт з дитиною, навчати загальнолюдським правилам і нормам, формувати соціальні навички і соціальну поведінку, забезпечувати емоційну насиченість заняття та різноманітність діяльності, створювати ситуацію успіху тощо. Важливо усвідомити, що це не просто фахівці одного закладу, а міждисциплінарна група супроводу, яка працює на засадах командної взаємодії [12].

Постановка завдання. У своєму дослідженні ми мали за мету узагальнення науково-теоретичних концептів із проблеми соціалізації дітей дошкільного віку з ООП та власного досвіду роботи на посадах практичного психолога і логопеда у комунальному комбінованому дошкільному навчальному закладі № 204 м. Кривого Рогу задля визначення оптимальних шляхів успішної соціалізації дітей даної групи.

Викладення основного матеріалу дослідження. Аналіз науково-методичної літератури показав широкий спектр авторського розуміння та роз'яснення поняття «соціалізація». У «Психологічному словнику» поняття

соціалізація трактується як процес і результат засвоєння та активного відтворення індивідом соціального досвіду, що реалізується у спілкуванні та діяльності [9, с. 373].

І.С.Кон вважає *соціалізацію* процесом засвоєння індивідом соціального досвіду, визначеної системи знань, норм, цінностей, що дозволяють йому функціонувати в якості повноправного члена суспільства [4]. Слушне визначення подає російський вчений-соціолог С.С.Фролов: «*Соціалізація* – процес, за допомогою якого індивідом засвоюються норми його групи таким чином, що через формування власного «Я» проявляється унікальність даного індивіда як особистості» [14, с.248].

Українська дослідниця О.Л.Кононко визначає *соціалізацію* на ранніх етапах онтогенезу як «набуття дошкільником соціального досвіду, що здійснюється через діяльність, спрямовану на орієнтування в ситуації, пристосування до навколишнього, перетворення живої й неживої природи, власного «Я» [5, с.3]. У результаті засвоюється певний обсяг соціальної інформації, система ціннісних орієнтацій, формується досвід соціальної діяльності у формуванні навичок, здатність до спілкування з оточуючими.

Вагомий внесок у розгляд сутності процесу соціалізації особистості у дошкільному дитинстві здійснено І.П.Рогальською. Дослідниця тлумачить поняття «*соціалізація особистості в дошкільному дитинстві*» як процес становлення дитячої особистості в її взаємодії із соціальним світом на основі порівневого входження дитини у систему соціальних зв'язків, активного освоєння соціокультурного досвіду через її суб'єктивне пізнання суспільного довкілля і конструювання образу соціального світу» [10, с.17].

В своєму дослідженні ми схиляємось до узагальненого визначення терміну «*соціалізація*» як процесу засвоєння індивідом соціального досвіду, системи соціальних зв'язків та взаємовідносин. У процесі соціалізації людина отримує переконання, суспільно схвалювані норми поведінки, необхідні їй для нормального життя в суспільстві. Як наслідок люди оволодівають нормами спільного проживання та праці, навчаються ефективно взаємодіяти один з одним. Поняття соціалізації стосується якостей, які людина отримує, засвоюючи культуру людських стосунків, в процесі формування певних соціальних норм, ролей і функцій. Провідне значення для процесу соціалізації відіграє суспільне виховання. Дійсно-таки входження проблемної дитини в соціум неможливе без цілеспрямованого суспільного виховання, що полягає у підготовці її до адекватного орієнтування у довкіллі, становленні навичок соціально прийнятної поведінки у різних життєвих ситуаціях.

У ґрунтовному дослідженні Т.В.Кравченко було визначено такі основні *характеристики процесу соціалізації* дітей:

- *соціальна адаптація* (пристосування людини до соціального середовища і часткове пристосування самого середовища до людини, що забезпечує узгодження взаємних вимог та очікувань);
- *соціальна роль* (стереотипізована модель поведінки, яка задається соціальною позицією індивіда в системі соціальних або міжособистісних

- відносин);
- *соціальний статус* (нормативний зразок поведінки у соціальній системі, що охоплює сукупність відповідних прав та обов'язків);
  - *соціальні норми* (стандарти діяльності і правила поведінки в суспільстві);
  - *моральні норми* (моральні вимоги до поведінки, які ґрунтуються на прийнятих у певній культурі поглядах на сутність добра та зла, моральних антиномій);
  - *соціальні настановлення* (суб'єктивні орієнтації на суспільні цінності);
  - *соціальна поведінка* (поведінка, що регулюється індивідуальною і суспільною свідомістю, соціальними інститутами, правовими нормами, мораллю);
  - *цінності* (те, що поціновує особистість);
  - *ціннісні орієнтації* (усвідомлені та інтеріоризовані соціальні цінності, які відповідають потребам індивіда);
  - *соціальна свідомість* (відображення соціальної дійсності);
  - *соціальний досвід* (підсумок попереднього розвитку суспільства, в якому зафіксовані суттєві результати діяльності людей);
  - *соціальні відносини* (відносини між представниками певних соціальних груп відповідно до того, яке становище кожний з них посідає в соціальній структурі суспільства);
  - *чинники соціалізації* (сили, умови, що впливають на людину у процесі її прилучення до культури певного суспільства);
  - *агенти соціалізації* (особи, які задають певні параметри уявленням, настановленням індивіда, його ціннісним орієнтаціям);
  - *способи соціалізації* (конкретні види взаємодії індивіда із середовищем) [6].

Етапи соціалізації українські дослідники Н.В.Лисенко, Н.Р.Кирста пропонують співвіднести з віковою періодизацією життя людини (народження, вік немовляти, раннє дитинство, дошкільний вік, шкільне дитинство, підлітковий вік, юність, зрілість, старість), у якій особливе місце посідає дошкільний період [7, с.128]. На кожному з цих етапів є свій провідний спосіб соціалізації, який знаходить своє вираження у провідних видах діяльності – грі, навчанні, входженні в систему сімейних, групових, фахових, етнічних, виробничих та інших відносин. Провідними завданнями соціалізації на етапі дошкільного дитинства І.П.Рогальська визначає такі:

- забезпечення активного пристосування дітей до нових для них соціальних умов життєдіяльності, набуття соціально-емоційної рівноваги та стійкості до впливу змінних умов соціального середовища;
- розширення і збагачення досвіду конструктивної взаємодії з людьми, які їх оточують, на міжособистісному рівні та побудову соціальних стосунків через розвиток способів комунікації, формування уявлень про способи і норми спілкування з довкіллям;
- розвиток активності, ініціативності, самостійності та відповідальності як базових якостей особистості;

- залучення дітей у широке суспільне довкілля для формування уявлень про життя людей у соціумі, формування гармонійних стосунків з однолітками через організацію взаємодії на рівні емоційного спілкування, вибудовування соціальної поведінки дитини в суспільному довкіллі [10].

Підтримуємо також думку С.Я.Литвиненко, що особистість настільки соціально успішна, наскільки вона адаптивна, адже за кожною соціальною роллю стоять певні нормативи, а простір соціальних ролей та соціальних відносин – середовище, в якому особистість адаптується. Відтак, людина є суб'єктом соціального розвитку. Але вона водночас є і суб'єктом саморозвитку, тому соціалізація відбувається тим успішніше, чим активнішою є участь людини у творчо-перетворювальній суспільній діяльності [8, с.216–219].

Розглядаючи реальні форми соціальної поведінки, Л.С.Виготський підкреслював, що характер виховання маленької людини повністю визначається тим суспільним середовищем, в якому вона росте й розвивається. Але середовище не завжди впливає на неї безпосередньо й прямо, але й опосередковано, через свою ідеологію, яку вчений розуміє як соціальні подразники, які в процесі історичного розвитку закріпились як моральні правила, художні смаки, юридичні норми тощо [1].

Свого часу Л.С.Виготський вказував на «антипедагогічність» критерію, згідно якого, для власної зручності, фахівці формували однорідні колективи відсталих дітей. В свою чергу науковець звертав увагу на великий виховний фактор перебування дітей в колективі з різним інтелектуальним та соціальним рівнем розвитку та важливість співпраці з дітьми, які створюють цей колектив.

У наш час проблема інтеграції дітей з особливими потребами набула світового масштабу. Процес успішної інклюзії цікавить усі високорозвинені країни. Зауважимо, що інтеграція дітей з ООП у звичайні навчальні заклади є позитивною тенденцією в освітній практиці. Не новою вона є і в Україні. Більш того відомі випадки, коли діти з ООП, що навчались у масових освітніх закладах, досягали успіхів у навчанні, в подальшій своїй діяльності, зуміли певним чином реалізуватися у житті.

Шлях успішного розвитку «особливих» дітей лежить через співпрацю, соціальну допомогу іншої людини, яка спочатку є її розумом, волею, її діяльністю. Це положення цілком співпадає із нормальним шляхом розвитку дитини. Отже, шлях розвитку відсталої дитини лежить через спілкування та співпрацю, через іншу людину [2]. Інклюзія дітей з ООП в колективи ровесників навчає їх проявляти активність, ініціативу, свідомо робити вибір, досягати згоди у вирішенні проблем, приймати самостійні рішення. До того ж ставлення до такої дитини, як до особистості, передбачає визнання її неповторності, прийняття її індивідуальних особливостей, поваги її честі та гідності.

Педагогічний колектив комунального комбінованого дошкільного навчального закладу № 204 м. Кривого Рогу практикує у роботі з дітьми, що мають затримку психічного розвитку, порушення мовленнєвого розвитку чи розлади аутистичного спектра *технологію командної взаємодії*. Спочатку визначаємо, які саме фахівці приймають участь у виховному та корекційно-

розвивальному процесі з дитиною в навчальному закладі. Це мають бути: координатор (методист садочка), педагог супроводу (помічник вихователя або інші фахівці на певних заняттях), корекційні педагоги (вихователь корекційної групи, вчитель-дефектолог), практичний психолог, вчитель-логопед, інструктор з фізичної культури, музичний керівник, а також батьки дошкільника. Кожен член команди супроводу має свої функції.

Координатор займається підготовкою до зустрічей команди, налагодженням внутрішньої комунікації між учасниками, координацією їх зусиль, проведенням зустрічей групи, аналізом успішності процесу адаптації дитини до нових умов навчального закладу та її динаміки розвитку.

Вихователі мають бути обізнані щодо створення якнайсприятливішого середовища для психофізичного розвитку дітей з ООП. Найоптимальніше, на нашу думку, переформувати освітнє середовище за принципом структурованості. Практика показує, що воно стає більш чітким та передбачуваним для дошкільнят: є зонування з візуальними позначками (фотографії, картинки, піктограми, надписи) щодо різних видів діяльності та візуальні стимули навколо навчальної зони (графіки, схеми, намальовані правила). Також варто пам'ятати, що саме вихователь відіграє провідну роль у справі забезпечення емоційної рівноваги дитини в період її соціальної адаптації.

Помічник вихователя (який виступає у ролі педагога супроводу) допомагає здійснювати організаційні моменти, долучається до створення продуктивних умов навчально-виховного процесу для дітей з ООП і сприяє набуттю ними позитивного досвіду взаємодії з дітьми та дорослими.

Вчитель-дефектолог займається з дитиною у напрямі виправлення відхилень, відновлення порушених функцій, зокрема вчить сприймати інформацію різнопланово: з опорою на зоровий, слуховий, тактильний, руховий аналізатори, уводячи певні предмети в контекст, устанавлюючи взаємозв'язки з іншими предметами довкілля.

Практичний психолог проводить корекційно-розвивальні заняття (індивідуальні та мікрогрупові, де окрім «особливої» дитини є хоча б ще одна (здорова) дитина). Змістом роботи фахівця є поступове набуття дітьми позитивного соціального досвіду взаємодії з однолітками й дорослими зокрема та становлення почуття довіри до світу людей загалом. Важливо розвивати уміння орієнтуватися на іншу дитину, наслідувати її, поводити себе у відповідності до контексту ситуації, здатність до діалогу, бажання робити щось разом з ровесниками, виконувати завдання по черзі, підтримувати правила ігрового середовища.

Вчитель-логопед сприяє розвитку комунікативно-мовленнєвих функцій дитини, використовує ефективні засоби активізації її мовлення та корекції артикуляційних відхилень, формує продуктивні моделі комунікативних ситуацій, рекомендує іншим фахівцям та батькам, як активізувати мовлення дитини, збагатити словниковий запас новими лексемами.

Інструктор з фізичної культури забезпечує умови для розвитку загальної моторики дитини та нормалізації її тонічної регуляції. Важливим є також

становлення здатності разом з іншими дітьми виконувати вправи та приймати участь у рухливих іграх за правилами.

Музичний керівник створює усі умови для появи у дітей розкнутості, здатності брати участь у спільних художньо-естетичних діях разом з однолітками. Також сприяє становленню пластичності в рухах тіла, грі на музичних інструментах, танцювальній діяльності.

Учасниками команди супроводу можуть бути й *інші фахівці*, зокрема, сімейний лікар, невролог, психіатр, реабілітолог, соціальний працівник, педагог за межами садка.

Важливим аспектом у нашій роботі є співпраця з *батьками*, залучення їх до навчально-виховного процесу, психологічна підтримка сімей (консультації, заняття-тренінги, зустрічі з іншими батьками, групи підтримки тощо). Батьки відпрацьовують з дитиною актуальні комунікативні моделі на соціально-побутовому рівні, готуються з дитиною до нової лексичної теми (виконання нових незнайомих завдань) чи закріплюють уже набуті навички. Варто зазначити, що успішна соціалізація дитини з проблемами розвитку не може бути досягнута без залучення до цього процесу батьків. Сім'я є найбільш значущою частиною світу дитини, тому вона розглядається як первинний і найбільш потужний агент соціалізації, що відіграє ключову роль у формуванні особистісних рис і мотивів, у передачі цінностей, віри і норм, властивих даній культурі [3]. Окрім того, дефіцит позитивних емоційних контактів обтяжує психічний розвиток таких дітей.

Специфіка командної взаємодії передбачає узгодженість всіх учасників процесу психолого-педагогічного супроводу (фахівців та батьків) у таких видах діяльності як діагностування, розроблення індивідуальної програми розвитку та моніторинг процесів навчання і розвитку дитини. Команда фахівців розробляє *індивідуальну програму розвитку* з урахуванням особливостей дитини (її інтересів, стилю пізнання, рівня розвитку, властивостей темпераменту та характеру, культури родини), визначає актуальні цілі розвитку, алгоритм діяльності кожного учасника команди супроводу. Велика увага приділяється соціально-емоційній сфері.

Результати моніторингових досліджень показали, що такий підхід сприяє не лише розвитку позитивної самооцінки, самостійності, незалежності дошкільнят, він скорочує їх адаптивний період, сприяє закріпленню позитивного соціального досвіду.

Але хотілося б зауважити, що ефективність роботи команди психолого-педагогічного супроводу може бути вищою у разі залучення спеціально навчених *координатора інклюзивного навчання і педагога супроводу (тьютора)*. Та, на жаль, вони на сьогодні відсутні в освітньому просторі України.

Висновки. Успішне вирішення проблеми соціалізації дітей з ООП можна здійснити шляхом інтеграції таких дітей в заклади освіти (інклюзивне навчання, набуття соціального досвіду у спілкуванні з новими людьми) у супроводі психолого-педагогічної команди, що працюватиме на засадах технології командної взаємодії.

Перспективи подальших розвідок з цього напрямку вбачаємо у

вдосконаленні відомих та розробці нових, більш ефективних, форм та методів роботи, що сприятимуть успішній соціальній адаптації дітей з ООП в сучасному освітньому просторі.

Список використаної літератури

1. Выготский Л. С. Реальные формы социального поведения / Л. С. Виготський. // Психология личности в трудах отечественных психологов. – Санкт-Петербург : Питер, 2000. – 480 с.
2. Выготский Л. С. Пограничные вопросы дефектологии / Л. С. Виготский // Собрание сочинений. – Т.5. – Москва : Педагогика, 1983. – С. 226–229.
3. Иванова И. А. Особенности родительско-детских отношений в семьях, воспитывающих детей с проблемами в развитии / И. А. Иванова // Коррекционная педагогика : теория и практика. – 2007. – № 3(21). – С. 67–70.
4. Кон И. С. Социология личности / И. С. Кон. – Москва : Политиздат, 1967. – 383 с.
5. Кононко О. Л. Запорука особистісного зростання дошкільника / О. Л. Кононко. // Дошкільне виховання. – 1999. – № 10. – С. 3–5.
6. Кравченко Т. В. Теоретико-методичні засади соціалізації дітей шкільного віку у взаємодії сім'ї і школи : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.07 – Теорія і методика виховання / Т. В. Кравченко. – Київ, 2010. – 40 с.
7. Лисенко Н. Педагогіка українського дошкілля : навч.-метод. пос. : у 2 ч. / Н. Лисенко, Н. Кирата. – Івано-Франківськ, 2001. – 134 с.
8. Литвиненко С. Я. Дитина і середовище : проблеми взаємодії / С. Я. Литвиненко, В. М. Ямницький // Оновлення змісту та методів навчання і виховання в закладах освіти : зб. наук. праць. – Рівне : РДГУ, 2002. – Вип. 22. – С. 216–219.
9. Психологический словарь / под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – 2-е изд., испр. и доп. – Москва : Педагогика, – 494 с.
10. Рогальська І. П. Теоретико-методичні засади соціалізації особистості у дошкільному дитинстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра пед. наук : спец. 13.00.05 – Соціальна педагогіка / І. П. Рогальська. – Луганськ, 2009. – 43 с.
11. Тарабасова Л. Г. Соціалізація дітей з особливими потребами. Теоретико-методологічне дослідження / Л. Г. Тарабасова // Освіта осіб з особливими потребами : шляхи розбудови. – 2015. – Вип. 9. – С. 132–139.
12. Технологии инклюзивного (совместного) образования в дошкольных учреждениях (рекомендации для руководителей, учителей-дефектологов и воспитателей дошкольных учреждений на примере инклюзивного образования детей с нарушениями слуха) / под общей ред. Е. П. Микшиной, Л. А. Зигле. – Санкт-Петербург : РЕМДОМ, 2011. – 200 с.
13. Технології психолого-педагогічного супроводу дітей з аутизмом в освітньому просторі : навч.-наоч. посіб. / уклад. Т. Скрипник. – Харків : Факт, 2015. – 40 с.
14. Фролов С. С. Социология : учебник для высших уч. заведений / С. С. Фролов. – Москва : Наука, 1994. – 256 с.